

VIDA KRAMŽAR KLEMENČIČ

Moderna tveganja kot družbeni pojav

(Kulturna teorija in kulturna analiza tveganja)

V sodobnem času smo priča grozljivim posledicam, ki jih prinašajo moderne tehnologije. Njihova uporaba je povezana z vse večjim tveganjem, ki ga je zelo težko ugotoviti. Poskusi, da bi ga lahko preprosto izmerili, so se pokazali za bolj ali manj utopične. Zdi se, da je za opredelitev modernih tveganj potreben širši metodološki pristop. Eden takšnih poskusov je tudi sociološka teorija zaznave tveganja oz. kulturna teorija tveganja. Po njej niso moderna tveganja fantomi, ki jih moramo ujeti v steklenico časa, ampak družbeni pojav, ki izraža naša prepričanja in vrednote. Zato ni dovolj, da moderna tveganja samo merimo in opozarjamo na njihovo nevarnost. Treba je tudi ugotoviti njihov pomen v širšem družbenem kontekstu, njihovo latentno družbeno vsebino. Tveganja so gotovo tudi rezultat določene kulture, ki deluje s svojimi zakonitostmi. Tudi te je treba v analizi tveganja upoštevati.

Beseda tveganje vsebuje pomen, ki označuje v različnih družbah različne realnosti. Tveganje lahko pomeni priložnost, lahko pa tudi nevarnost. Tudi v zgodovini industrijskih družb se pojav tveganja nanaša na različne smiselne zveze.

Tako je vedno šibkejši tisti pomen, ki je povezan s tehničnimi kalkulacijami verjetnosti. V 17. stoletju je bil koncept tveganja povezan z igrami na srečo in v zvezi s tem se je razvila posebna matematična analiza. Podoben pomen je imel koncept tveganja v zvezi z ladijskim zavarovanjem v 18. stoletju oziroma v ekonomiji 20. stoletja. »Od 19. stoletja dalje je analiza verjetnosti postala temelj znanstvenega spoznanja, ki je spremenil naravo evidenčnosti, znanja, avtoritativnosti spoznanja in logike. Vsak proces ali dejavnost vsebuje verjetnost lastnega uspeha oziroma neuspeha. Kalkulacija tveganja je globoko prepletena z znanostjo in proizvodnjo kot teoretična podlaga za odločanje. Povedano zelo preprosto – verjetnostna teorija je določila moderen način razmišljanja« (Douglas, 1990: 119).

Povsem drugačen koncept tveganja pa je nastal v zvezi z nevarnostmi, ki jih prinašajo tehnologije industrijskih družb 20. stoletja. Spremembe v tem konceptu niso le stvar znanstvene razprave, ampak se tičejo vsakega posameznika. Moderna tveganja so skrita, ireverzibilna in neprostovoljna. Zato ne morejo biti stvar vsakega posameznika, ki kalkulira svojo npr. ekonomsko prihodnost. Tveganja v zvezi z jedrsko nevarnostjo so tako velika, da se ne tičejo posameznih družb, ampak celega sveta. V tem primeru je Černobil, kot pravi Ulrich Beck, antropološki šok, ki je v celoti spremenil odnos do sveta. Naš nadzor nad čutili je izgubljen, zato moramo iskati informacije drugje. Moderna tveganja pomenijo predvsem nevarnost in kot taka postajajo bistveni del družbenih in tudi političnih procesov, seveda pa tudi znanstvenega raziskovanja.

Vzroki, zaradi katerih se tveganja, ki jih prinašajo moderne tehnologije, ne morejo niti zaznavati niti reševati kot stvar posameznika, so seveda različni:

- izolirani posamezniki ne znajo presoditi posameznih tveganj (npr. prehitre vožnje z avtomobilom),
- posamezniki ne bi mogli prenesti previsokih stroškov, ki jih povzročijo posamezna tveganja,
- za nekaterimi tveganji stojijo nezdružljivi interesi, med katerimi je skoraj nemogoče doseči družbeno soglasje (jedrske elektrarne),
- mnoga moderna tveganja zaznamujejo usodo prihodnjih generacij do takšne mere, da postaja to vedno bolj etično vprašljivo (S. Rayner, *Disagreeing About Risk: The Institutional Cultures of Risk Management and Planning for Future Generations* v zborniku S. G. Hadden, *Risk Analysis, Institutions, and Public Policy*, New York 1984).

Institucionalno reševanje tveganja pa prinaša dodatne probleme. Predvsem se postavlja vprašanje, kako doseči soglasje glede politike tveganja. Kot pravi S. Rayner je bila običajna pot reševanja tega vprašanja takšnale: »Začelo se je s popisom aktivnosti, potem poskušala odpraviti nesorazmerja med javno zaznavo in ocenami strokovnjakov o verjetnosti in obsegu tveganja in končno nameravala poučiti javnost, kako se izogniti nevarnosti ali pa sprejeti mehanizme, ki so jih strokovnjaki svetovali kot primerne za znižanje tveganja na sprejemljivo raven.« Podobno se je ravnilo tudi pri nas (S. Rayner, 1984: 154).

Skoraj odveč je pripomba, da se je takšno reševanje pokazalo kot pomanjkljivo. »Zoževanje razhajanja med zaznavo javnosti in resničnim tveganjem s strani strokovnjakov« se je velikokrat pokazalo kot neupravičeno.

Prišlo je do povsem nasprotujočih si stališč v javnosti, med javnostjo in strokovnjaki in med strokovnjaki samimi. Uporaba statistično-matematičnih modelov, kot je npr. razvpita analiza stroškov in koristi (cost – benefit analysis), pa je postala vedno bolj vprašljiva. Tako tudi naš znani strokovnjak A. O. Zupančič, ki se je med drugim ukvarjal tudi s posledicami ionizirajočega sevanja v Sloveniji (Zdravstvene posledice ionizirajočega sevanja v Sloveniji, 1988: 18), pravi: »Pri ocenjevanju škode za zdravje prihodnjih pokolenj odpade analiza cena/korist, govoriti o cenah čez sto let bi bilo skoraj tako nestvarno kot govoriti o naših cenah čez sto dni.«

A. M. Weinberg pa je celo uvrstil moderna tveganja med t. i. transznanstvene pojave, ki jih znanost ne more zadovoljivo proučiti oz. definirati in se mora zato od njih razmejiti (A. M. Weinberg, *Science and Transscience* Minerva 1972).

Vzporedno s problematizacijo objektivne zaznave tveganja strokovnjakov in kolektivno usodo, v katero nas vlečejo moderna tveganja, so nastale številne teorije zaznave tveganja. Sistematizirane so npr. v prispevku A. Wildavskega in K. Daka *Who Fears What and Why?* (Daedalus, 1990: 119). Za nas še posebno zanimiva je sociološka interpretacija zaznave tveganja.

V nasprotju s psihološko teorijo zaznave tveganja, ki vidi izvor subjektivne zaznave tveganja v pomanjkljivi zaznavi posameznika, je sociološka interpretacija različna. Naša subjektivnost ni toliko izraz psihološke omejenosti naše zaznave kot naših priučenih socialnih dispozicij. V tem primeru govorimo, kot pravi S. Rayner, o »sociologiji zaznave, ki je odvisna od vzorcev, ki so kulturni konstrukti, globoko vkoreninjeni v posameznikovem mestu v družbenih institucijah« (S. Rayner, 1984: 153).

Sociološko zaznavo tveganja v Raynerjevem smislu nekateri imenujejo tudi kulturna teorija tveganja. »Ta predvideva selekcijo tveganj na podlagi kulturnih predsodkov. Pod tem si predstavljamo svetovnonazorska prepričanja in vrednote, ki zagovarjajo različne vzorce družbenih odnosov. Med kulturnimi predsodki in družbenimi odnosi ni vzročne prioritete, eni vplivajo na druge in so med seboj odvisni. Kombinacije kulturnih predsodkov in družbenih odnosov, ki so »socialno vidne«, sestavljajo način življenja oziroma politično kulturo. Tako govorimo o hierarhični, egalitarni in individualistični obliki družbenih odnosov, ki vsaka posebej selekcionira različna tveganja« (A. Wildavsky, K. Dake, 1990).

Na podlagi omenjenih teoretičnih izhodišč je nastala kulturna analiza zaznave tveganja, ki so jo v osemdesetih letih razvili M. Douglas in A. Wildavsky (1982), Gross in S. Rayner (1983) in M. Thompson (1981, 1982). Njihovo temeljno stališče je, da ljudje, ki živijo na različen način, na različen način prihajajo do soglasja kot tudi do delitve odgovornosti in koristi. Različni načini prepoznavanja kot tudi urejanja tveganja so sestavni del institucionalne kulture tveganja. Za dve od omenjenih institucionalnih kultur se že dolgo zanima zgodovina politične misli, medtem ko je tretja postala zanimiva šele v okviru sodobnih ekoloških gibanj. Imenujejo se tekmovalno-tržna, birokratskohierarhična in egalitarna.

1. Tržnotekmovalna ali, kot jo imenujeta Douglasova in Wildavsky, tudi individualistična kultura, temelji na posameznikovi svobodi in samopomoči kot najpomembnejših vrednotah. Poleg enakosti je eden osnovnih odnosov, ki se v njej vzpostavlja, tudi tekmovalnost, eden pomembnih ciljev pa posameznikov uspeh. Mrežo omenjenih odnosov in ciljev najbolje vzpostavlja tržni mehanizem, ki je svojevrsten zaščitni znak sistema.

V zvezi z razumevanjem sodobnih tveganj je pomembno tudi časovno obzorje omenjene kulture. Tekmovalnotržna kultura je usmerjena v sedanost. Najbolj zaznava tveganja, ki ogrožajo delovanje trga v najširšem smislu. Najprimernejša ureditev zaščite tveganja se ji zdi vključevanje v cenovni mehanizem (npr. kupovanje detektorjev dima kot obrambe pred požarom). Njena časovna usmeritev ji po navadi onemogoča predvidevanje modernih tveganj z dolgoročnimi posledicami. Tržni mehanizem jih zazna podobno kot napačne poslovne odločitve šele kasneje, vendar s to razliko, da so posledice modernih tveganj lahko takšne, da jih ne moremo – npr. če gre za vprašanja človekovega življenja, kalkulirati z denarjem in izplačati.

2. Hierarhična kultura je v zgodovini družboslovne misli prepoznana do te stopnje, da lahko govorimo o »homo hierarhicusu« kot njenem najidealnejšem predstavniku. Temeljna vrednota te skupnosti je ohranjanje celote, kar predpostavlja neenakopraven odnos med celoto in deli in zato glavni ohranjevalni obrazec – hierarhijo. To hierarhično povezovanje celote in delov pa predpostavlja racionalnost posameznika, da sprejme te obrazce, ki se v pisanem družbenem okolju kažejo v različnih oblikah.

Časovni okvir »ohranjanja celote« je seveda dolgoročnost, ki se kaže v kontinuumu med preteklostjo in prihodnostjo. Najnevarnejša tveganja za to kulturo so tista, ki najtemeljiteje posegajo v njeno povezovalno strukturo. To so vojne, terorizem, kriminal. Kljub dolgoročnejši časovni usmeritvi je po navadi slepa za tveganja, ki jih prinašajo sodobne tehnologije. Po mnenju Douglasove in Wildavskega zaradi razumevanja povezanosti med preteklostjo in prihodnostjo, ki ne omogoča videnja distance v razmerju do prihodnosti.

3. Egalitarna kultura je postala za moderno družboslovno misel zanimiva šele v zadnjem času, ko so nekateri odkrili njeno prisotnost v nekaterih modernih ekoloških gibanjih in organizacijah. Nekatero glavno predpostavko te kulture predstavlja študija M. Olsona Logika kolektivne akcije, v kateri poudarja zvezo med ekonomskim obstojem egalitarnih skupnosti in njihovo velikostjo. Pogoj za njihovo preživetje je njihova majhnost. Prav na podlagi Olsonove študije so Douglasova in Wildavsky kot še nekateri drugi opredelili egalitarne družbe kot eno izmed področij kulturne analize.

Osnovna vrednota je enakost, ki pa se ne kaže v težnji po individualizaciji, temveč mehanski solidarnosti (S. Rayner). Zato ni temeljni odnos tekmovalnost, temveč sodelovanje, ki predpostavlja, če je le mogoče, odločanje s pomočjo soglasja. Enakost in skrb za vsakega posameznika predpostavljata tako majhnost kot tudi usmerjenost v duhovno povezanost in nematerialne cilje. To pa tudi vodi k obsodbi velikih sistemov družb centra in rasti in svojevrstnemu sektaštvu. Ravno ta samoopredeljujoča obrobnost je te skupnosti naredila nezanimive za politološko in sociološko analizo, dokler se niso pojavile v središču političnih konfliktov v podobi nekaterih sodobnih ekoloških gibanj. Pojavile so se kot primerna protitež kulturam, za katere so moderna tveganja skoraj nevidna. V zvezi z modernimi tveganji imajo če že ne odrešilno, pa vsaj strogo opozorilno vlogo.

Tabelarni prikaz omenjenih tipov institucionalnih struktur (S. Rayner, 1984: 157)

Institucionalne strukture	Tržnotekmovalna	Birokratsko-hierarhična	Egalitarna
Značilnosti			
Področje transakcij	na posamezniku zasnovane mreže	organske skupine	mehanske skupine
Idealni način transakcije	tekmovanje	rutinski postopki	sodelovanje
Nosilci oz. način odločanja	posameznik	odbori, komisije	soglasje
Ključni do uspeha	inovacije, ažurnost	napredovanje po stopnjah	notranja harmonija
Vodilne vrednote	ekspanzija	vzdrževanje sistema	notranja harmonija
Primeri	vodilni podjetniki politiki	velike korporacije, vladni uradi, politične stranke	protijedrska gibanja, nekatere verske in politične sekte

Odnos do prenašanja tveganja

	Težnotekmovalna	Birokratskohierarhična	Egalitarna
Odločitve v zvezi s tveganjem	ocenjevanje na podlagi stroke	rutinski postopki	široko javno dokazovanje
Zaznavanje sprejemanja tveganja	vključevanje izračunavanja tveganja kot legitimnega stroška napake trga	zmanjšana občutljivost in dovzetnost za nevarnost	visoka občutljivost in zavračanje tveganja
Glavna žarišča skrbi		sistemske napake	prevlada velikih institucij
Pričakovana razširjenost odgovornosti in stroškov	tržno odkrivanje izgub	redistributivno obdavčenje	moralna odločnost (krivdno plačevanje)

Zelena sredstva pridobivanja soglasja	odkrite preference – reproduciranje tržnega obnašanja, ki ga ne ovirajo stroški transakcije	hipotetično soglasje, ki daje legitimnost odločanja institucijam	izražene preference – neposredna konzultacija, zasnovana na razvrščenih vrednotah
---------------------------------------	---	--	---

Vir: S. Rayner, 1984: 157

Da bi omenjene modele lahko uporabljali pri praktičnih odločitvah v zvezi s tveganjem, sta Gross in Rayner leta 1983 razvila tako imenovano analizo mreže in skupine (grid/group analysis). Ta izhaja iz predpostavke, da je skupina tista najmanjša socialna enota, ki je večja kot posameznik. Mreža pa je predstavljena z navpično koordinato, ki kaže stopnjo hierarhije v določeni družbeni enoti.

Model mreže in skupine (S. Rayner, 1984: 162)

Mreža	
B drugi	C birokratsko-hierarhična
omejeni s pravili obveznosti in zahteve so jim vsiljene avtomatsko, toda zelo malo sredstev od drugod omrežje v fragmentih	omejena s pravili, a tudi zaščitena z njimi, veliko zahtev in sredstev, ki prihajajo od drugod visoko strukturirana omrežja odnosov z različnimi mejami tveganja so rutinizirana z ustaljenimi postopki pričakovanja v zvezi s prihodnostjo so utemeljena v preteklosti in njenih velikih dogodkih
A tekmovalnotržna	D egalitarna skupina
neomejena s pravili, malo zahtev oziroma sredstev od drugod egocentrične mreže odnosov brez omejitev tveganja so možne, sprejete vračunanih tveganj prihodnost je vključena v razmišljanje kot skrajna meja operacij	neomejena s pravili mnogo zahtev in sredstev od drugod prehodna omrežja z različnimi mejami upiranje tveganjem, velika občutljivost za možna tveganja prihodnost je stisnjena v sedanost na modelu z majhno zgodovinsko globino

Kulturna teorija in politični konflikti

Kulturna teorija tveganja je skupaj s svojimi različicami kulturne analize sprožila široko raziskovalno področje, ki se razteza v več smeri. Tako so se nekateri začeli ukvarjati s primerjalno analizo političnih sistemov in njihovo odzivnostjo na moderna tveganja.

Največ zanimanja so vzbudile primerjave tistih sistemov, ki so si v osnovi zelo podobni, njihove politike tveganja pa se precej razlikujejo. Tako so nastale številne primerjave med ameriško in evropsko politiko tveganja kot klasičen primer razlikovanja. Sheila Jasanoff npr. ugotavlja, da v ZDA na tveganja kot posledice novih tehnologij in novih načinov življenja odgovarjajo veliko hitreje, agresivneje in javno kot v Evropi. Politika tveganja nastaja v različnih, velikokrat nasprotujo-

čih si okoljih v nasprotju z evropskimi sistemi, kjer je odvisna od enega ali manjšega števila dejavnikov. Njihovo povezovanje v ZDA temelji na tržnem načelu, medtem ko v Evropi na sodelovanju. Pomembne so tudi razlike v pravnem sistemu, ki v ZDA pojmuje tveganja kot del zasebnega prava, zato dobijo številna tveganja epilog pred sodiščem.

V Evropi je politika tveganja bolj prikrita očem javnosti, je neformalna in se rešuje administrativno. Medtem ko je večina odločitev v zvezi s tveganjem v Evropi končnih, je v ZDA praviloma drugače.

Po drugi strani pa so nastale analize, ki so moderna tveganja povezovala s pomembnimi žarišči sodobnih političnih oz. celo razrednih konfliktov. Tako je M. Thompson prenesel spoznanja kulturne analize na samo politiko tveganja. Pri tem mu tri institucionalne kulture tveganja pomenijo tri osnovna področja politike tveganja – vladne organizacije hierarhično kulturo, podjetja individualistično in ekološka gibanja egalitarno strukturo. Seveda ima Thompson v mislih ameriške razmere, saj je institucionalizacija zahodnoevropske politike tveganja v marsičem različna (M. Thompson, 1981).

T. Dietz in W. Rycroft pa sta predpostavila tezo o politiki tveganja kot enem najpomembnejših virov prihodnjih političnih oziroma razrednih konfliktov (1989). Pri tem sta se oprla na položaj profesionalcev tveganja, ki so pomemben kazalnik pri zaznavanju političnih konfliktov. Ugotovila sta, da v tem primeru ne gre za enoznačno skupnost, ki bi jo npr. lahko šteli za del establišmenta ali celo elite oblasti, čeprav za določen delež profesionalcev ta opredelitev tudi velja. Bolj kot pripadnost določeni skupini je zanje značilno razlikovanje, ki je v največji meri rezultat različne poklicne socializacije.

Vseeno pa sta se tudi ukvarjala z možnostjo pojavljanja globljih, morda celo razrednih konfliktov v politiki tveganja. Pri tem sta se oprla na Stephena Cotgrova, ki je na podlagi nove environmentalne paradigme predpostavil tudi obstoj novega razreda, ki naj bi mu pripadali tudi profesionalci, ki se ukvarjajo s tveganjem.

Po Cotgrovovem prepričanju se razredni konflikti izražajo z različnimi paradigmi. Pri tem mu koncept paradigme pomeni podoben odnos kot v Kuhnovem smislu paradigmatičnosti znanosti, kjer je »normalna znanost pojmovana kot reševanje problemov, ki so dirigirani s pomočjo prevladujoče znanstvene paradigme«, podobno velja za socialno področje.

V zahodnem svetu obstajata dve najpomembnejši paradigmi na socialnem področju. Za prvo, po drugi svetovni vojni prevladujočo paradigmo je značilna vera v tržni mehanizem kot najpomembnejši urejevalec družbenega življenja, tehnološki optimizem in prepričanje, da lahko ljudje nadzirajo naravo. Na političnem področju vključuje soglasje med levico in desnico, ki je prvi pogoj za stabilno gospodarsko rast in državo socialne blaginje. V nasprotju z njo »environmentalna paradigma« ne vsebuje ideje o čarobni roki trga, ki ureja vse probleme in zavrača neomejeno gospodarsko rast in z njo povezano potrošnjo. Kritična je do procesov politične participacije, ki so premalo demokratični in – kar je najpomembnejše – v človeku vidi največjega sovražnika narave. Pomembna je tudi razlika v pojmovanju znanosti. Prevladujoča paradigma pojmuje znanost nevtrarno, medtem ko jo »environmentalna« vidi prepleteno s politiko.

Ali gibanja za varstvo okolja, v katera so vključeni tudi profesionalci, sestavljajo novi razred, kot jih je definirjal Stephen Cotgrove: »Zaščitniki okolja prihajajo iz posebnega dela srednjega razreda, katerega vrednote in interesi se razlikujejo od drugih skupin v industrijskih družbah. Definicija razreda v okviru nekaterih objek-

tivnih meril, kot je odnos do sredstev produkcije, prinaša nevarnosti, da si naprtimo kategorije, ki se jim ne uspe ujeti v mrežo zavesti in obnašanja skupin in posameznikov. Toda če usmerimo našo razpravo v opazovanje obnašanja in izražanja skupin, ki jih identificiramo, obstaja močna opora za razpravljanje o nastanku novega razreda od šestdesetih let naprej. Rast novega radikalizma med socialnimi delavci, učitelji, pravniki in psihiatri zastruje antagonizme med tistimi, ki so tesno povezani s produkcijskimi funkcijami, kot so menedžerji, tehnologi in znanstveniki. . . . To so isti klienti, ki podpirajo radikalna gibanja za varstvo okolja.«

Dietzeve in Rycroftove raziskave so potrdile privrženost »profesionalcev tveganja okoljski paradigmi«, ki je v primerjavi z zgodnejšimi raziskavami vedno večja. Vedno večja pa so tudi praktična razhajanja glede vsebine »okoljske paradigme«.

Tudi če se bodo rešitve konfliktov pri politiki tveganja pokazale šele v prihodnosti, pa nam postane marsikaj jasno tudi v sedanjosti. Tako je eden izmed pomembnih poudarkov v dolgoletnem delu Douglasove in Wildavskega tudi ta, da vidita za reševanje modernih tveganj potrebno prisotnosti vseh institucionalnih kultur. Drugi pomembni poudarek navajam v celoti.

»Najpomembnejša vprašanja, ki jih postavljajo tekoče kontroverznosti okrog tveganja, kažejo na neprimernost delitve problema med objektivno kalkuliranimi tveganji in subjektivnimi predsodki individualne zaznave. Nenaden prihod intenzivne skrbi javnosti v zvezi z okoljem se ne more preprosto razložiti z evidenčnostjo škodljivosti moderne tehnologije. . . . Sprejemljivost tveganja je stvar presoje in dandanes se presoje razlikujejo. Med subjektivno zaznavo in javno ali zaznavo fizične znanosti je kultura, vmesno področje med prepričanjem in vrednotami. Obstoječa delitev objekta, ki nepriznava kulture, je arbitrarna in sebe pobijajoča« (Douglas, Wildavsky, 1982: 194).

Družbena analiza tveganja predvsem odpira številne dileme. Kaže nam, da je tveganje celovit pojav. Opozori nas na problem vrednot in v zvezi s tem na problem preproste kvantifikacije družbenih tveganj. Ponazori nam, da problem tveganja presega znanstvene okvire. »Namesto stare, ponavljajoče slike o znanju kot solidni stvari« nam ponuja idejo o znanju kot »spremenljivem proizvodu družbene aktivnosti« (Douglas, Wildavsky, 1982: 192).

To je s stališča usmerjenost procesov tveganja sicer neprimerno, vendar pa v zvezi s poznavanjem tveganj izredno pomembno.